

על מצוות הניכור

יעקב עובר את הירדן ושולח שליחים אל עשו אחיו. בפיהם הוא שם דברי פיוס ומסכם במילים ספורות את שנות גלותו בחרן: "עַם לָבָן גָּרָתִי וְאַחֲרָיִךְ עָתָה" (לב, ה). משפט זה שמור בזיכרוני עם ניחוח הילדות, וזאת בעקבות משחק המילים היפה שהביא רש"י בפירושו: "עם לבן הרשע גרתי ותרתי"ג מצות שמרתי". השנים עם לבן, שלפי הנאמר בהגדת הפסח "ביקש לעקור את הכל", הפכו לאחד הסמלים של הסבל הפיזי והכלכלי שעתידיים היו להיות מנת חלקם של בני יעקב בגלותם הארוכה. מלותיו של רש"י נתנו לחיי האבות מימד נוסף, והפכו אותם לסמל הסכנות הרוחניות שבגלות. אלו הן סכנות הטמיעה וההתבוללות האורבות על היהודים, מיעוט תרבותי ודתי בתוך חברת רוב זרה הכופה על כל חברה את עמדותיה, פעמים רבות בכוח הזרוע. 'גרתי' - גָּר הָיִיתִי בְּאֶרֶץ נִכְרִיָּה, ו'תרתי'ג', 613 המצוות, קשה להן לשכון יחדיו. יעקב, סמל לדורות הבאים, הצליח בכך. ורש"י שם בפיו ארבע מלות מפתח נוספות: "ולא למדתי ממעשיו הרעים", שמרתי על זהותי הרוחנית.

לכאורה משימה קשה זאת, חיבור 'גרתי' עם 'תרתי'ג', נוגעת רק לחינוך היהודי הדתי בעולמו הארמי של לבן. אין זה כך. זאת משימה העומדת בפני כל תהליך חינוכי, בעולם בהם הקשרים החברתיים והעקרוניים המוסריים לא תמיד עולים בקנה אחד. הרמב"ם כותב על בעיה זאת, בהלכות הדנות ב'דעות' דהיינו בנורמות ההתנהגות (פרק ו): "דרך ברייתו של אדם - להיות נמשך בדעותיו ובמעשיו אחר ריעיו וחבריו, ונוהג במנהג אנשי מדינתו". האדם הוא ייצור חברתי, אולם החברה עלולה להיות מושחתת. או אז חייב האדם ליצור אלטרנטיבה טהורה, אולי מיקרו-חברה: "לפיכך צריך אדם להתחבר לצדיקים ולישב אצל החכמים תמיד, כדי שילמוד ממעשיהם; ויתרחק מן הרשעים ההולכים בחושך, כדי שלא ילמוד ממעשיהם. הוא ששלמה אומר: הוֹלֵךְ אֶת חֻמֵּי יָחָם - וְרָעָה כְּסִילִים יָרוּעַ (משלי יג, כ)..."

הפסוק זה מבטא, לפי הרמב"ם, את הסכנה המאיימת על כל חינוך. "וְרָעָה כְּסִילִים יָרוּעַ": ה'רָעָה', ה מתרועע עם כסילים, יָרוּעַ - ידבק ברוע. המדרש מאייר פסוק זה בעזרת משל: "הוֹלֵךְ אֶת חֻמֵּי יָחָם: משל למי שנכנס לחנותו של בֶּשֶׂם, אף על פי שאינו מוכר לו ואינו לוקח ממנו, הוא יוצא וריחו וריח בגדיו מבושמים, ואין ריח זו ממנו כל היום. וְרָעָה כְּסִילִים יָרוּעַ: משל לאחד שנכנס לחנותו של בורסקי [מבעד עורות] אף על פי שאינו מוכר לו ואינו לוקח ממנו, הוא יוצא וריחו וריח בגדיו מלוכלכים, ואין ריחו וריח בגדיו זו ממנו כל היום". ריח הרוע ידבק בו. אלא שהמשל עמוק יותר. כפי שרבי נחמן מברסלב ינסח זאת, חוש הריח יתקלקל. הרמב"ם השתמש במטפורה הלקוחה מחוש הטעם (הלכות דעות ב, א): "חולי הגוף טועמים המר - מתוק ומתוק - מר, ויש מן החולים מי שמתאוה וטאב למאכלות שאינן

ראויין לאכילה כגון העפר והפחם ושונא המאכלות הטובים... הכל לפי רוב החולי. כך בני אדם שנפשותיהם חולות מתאוים ואוהבים הדעות הרעות ושונאים הדרך הטובה ומתעצלים ללכת בה והיא כבידה עליהם למאוד לפי חליים. וכן ישעיהו אומר באנשים הללו (ה, ב): "הוי האמרים לרע טוב ולטוב רע שמים חשך לאור ואור לחשך שמים מר למתוק ומתוק למר"... ההשפעה הרעה של הסביבה עלולה לעוות את חוש הריח ואת חוש הטעם המוסריים. או אז, יאבדו הטוב והרע את משמעותם.

הרמב"ם הדגיש את הצורך אנושי בסיסי להיות חלק בחברה. אך פעמים רבות, עומדת בפני האדם החובה להישאר בודד בחוץ כדי לשמור על זהותו ועל ייחודו. אסור לנו לשלם עם ערכים ונאמנויות את כרטיס הכניסה ל'חברה' או לקבוצה, למרות שזהו יצר חזק שקשה להתגבר עליו. צעירים וצעירות רבים משלמים בפשעים או בהפקרת גופן את "הזכות" להשתייך. מכאן "קביעה הלכתית" שהרמב"ם ניסח על חובותיו של היחיד בקבוצות ובמדינות שאיבדו את החוש המוסרי: "אם היה במדינה שמנהגותיה רעים, ואין אנשיה הולכים בדרך ישרה - ילך למקום שאנשיו צדיקים, ונוהגים בדרך טובים. ואם היו כל המדינות שהוא יודעם ושומע שמועתן נוהגים בדרך לא טובה, כמו זמננו זה, או שאינו יכול ללכת למדינה שמנהגותיה טובים, מפני הגייסות או מפני החולי - יישב לבדו יחידי, כעניין שנאמר "יֵשֶׁב בְּדָד וְיִדָּם" (איכה ג, כח). ואם היו רעים וחטאים, שאין מניחים אותו לישב במדינה אלא אם כן נתערב עימהם ונוהג במנהגם הרע - ייצא למערות ולחוחים ולמדברות, ואל ינהיג עצמו בדרך חטאים, כעניין שנאמר "מִי יִתְּנֵנִי בְּמִדְבָּר מְלֹן אֲרָחִים" (ירמיהו ט, א). הזרות והניכור הפכו מצוות.

בעיות היחס בין היחיד לחברה מגיעות כאן לשיאן. לפנינו תיאור טרגי של מהות הטוטליטריות: "שאין מניחים אותו לישב במדינה אלא אם כן נתערב עימהם ונוהג במנהגם הרע". המיוחד שבטוטליטריות אינה ברודנות ובדיכוי ואף לא בגזילה וברצח. המיוחדות שבה נמצאת בניסיון, המבוסס על חינוך ופרסומת, להפוך את בני העם כולם למשתפי פעולה בפשעי המשטר, ומקבלים אותם אם לא באהבה, לפחות באמונה שלימה בצדק שבהם, צדק שמקורו באידיאולוגיה השלטת. נוסח דתי של טוטליטריזם חווה הרמב"ם תחת שלטון הפונדמנטליזם האסלאמי, שהתבטא בגזרות שמד והמרה בכפייה, וגרם, בסופו של דבר, להריסתה של חליפות קורדובה המפוארת.

אבות ובנים

בספר בראשית מתנגנת לה מעין סימפוניה של חיי האבות. יש בה פרקים של עוני ומחסור, ופרקים על של כוח והצלחה. אך בכל הפרקים נשמעת מלודיה של זרות וניכור. את האקורדים האחרונים של סימפוניה זאת השמיעו חז"ל כשהפכו את יעקב, הוא ישראל, לסמל של יהודי הדורות. יעקב שוכב על ערש דווי ובניו מתכנסים לשמוע את ברכותיו ונבואותיו. אולם, לפי

חז"ל, יש להתכנסות זאת מטרם קודמת, אותה ביטאו המדרשים בניסוחים שונים. כינסתי אותם במעין נוסח סינתטי, אותו אביא כאן בפניכם :

"וַיִּקְרָא יַעֲקֹב אֶל בְּנָיו וַיֹּאמֶר... הִקְבְּצוּ וְשָׁמְעוּ בְּנֵי יַעֲקֹב - וְשָׁמְעוּ אֶל יִשְׂרָאֵל אֲבִיכֶם (מט, א-ב). זה שאמר הכתוב "לְכוּ בָנִים שְׁמָעוּ לִי, יִרְאֵת ה' אֱלֹמֶדְכֶם" (תהלים לד יב), בשעה שהצדיקים נפטרים מן העולם, אינן מצווין לבניהם לא על ידי ממון ולא על ידי נכסים אלא בשביל יראתו של הקב"ה... משעה שנטה יעקב למיתה קרא לכל השבטים ואמר להן שמא משאני נפטר מן העולם אתם משתחוים לאלוה אחר?" הבנים ענו לאביהם ישראל, פה אחד: "שמע ישראל, ה' א-להינו ה' אחד. והוא [יעקב] אומר בלחישת ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". לפי מדרש זה, כאן מקור המצווה המלווה אותנו דור דור, בני ישראל "משכימים ומעריבים בכל יום ואומרים: שמע ישראל אבינו, ממערת המכפלה, אותו דבר שציוויתנו עדיין הוא נוהג בנו: ה' א-להינו ה' אחד".

אל הדברים המרגשים האלה, המרטיטים את לבו של כל אב, מתווספת ברכת יעקב לנכדיו, בני יוסף: "בָּדַד וְיָבֵד וְיִשְׂרָאֵל יֹאמֶר וְשָׁמַד אֶל-לֵהִים כְּאֶפְרַיִם וְכַמְנִשָּׁה" (מח, כ). למה דווקא "כְּאֶפְרַיִם וְכַמְנִשָּׁה"? לפי פשוטם מתייחסים הדברים וודאי להצלחתם החומרית של שבטי יוסף. דבר אחר למדתי מדברי ר' שמשון רפאל הירש. משהו מיוחד איפיין את אפרים ומנשה, אותם היה צריך לחנך בתרבות זרה לחלוטין. מי שלא התנסה בכך לא מסוגל להבין עד כמה המשימה קשה. רש"ר הירש היטיב להבין את הקושי, כי הוא לא רצה לסגור את בניו במעין גטו חברתי שמרצון. הוא לימד אותנו לשאוף לתורה עם דרך ארץ, תורה תוך קשר לתרבות הכללית. זאת כבר משימה קשה מדי, כמשימתם של דגי הסלמון החיים בימים, אך ברגעים מסוימים בחייהם, חייבים הם לשחות נגד הזרם ולדלג על פני אשדי הנחלים. על כך ייאמר: וְשָׁמַד אֶל-לֵהִים כְּאֶפְרַיִם וְכַמְנִשָּׁה.